

KOR-SZAK-HATÁR

A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800)

PTE BTK
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Közép- és Koraújkori Program

Kor – szak – határ
A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak
(900–1800)

KOR – SZAK – HATÁR

A Kárpát-medence
és a szomszédos birodalmak
(900-1800)

a PTE BTK
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Közép- és Koraújkori programjának
I. konferenciája

Szerkesztette
Fedeles Tamás – Font Márta – Kiss Gergely

Pécs, 2013

A konferencia és a kötet a

*TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029
Tudományos képzés műhelyeinek támogatása
a Pécsi Tudományegyetemen
projekt támogatásával készült*

A konferencia támogatói

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszachenyierv.gov.hu
06 40 638 638

MAGYARORSZÁG MEGÚJUL

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

SZÉCHENYI TERV

ISBN 978-963-642-518-0

© a kötet szerzői és szerkesztői
© Pécsi Tudományegyetem

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ.....	7
I. ELBESZÉLŐ FORRÁSOK.....	9
MISZLER TAMÁS: Játvarðar saga – A keleti utazás leírása.....	11
II. EGYHÁZ, JOG, TÁRSADALOM.....	23
FARKAS PÉTER: A veszprémi káptalan egyházi nemessége a 14. században.....	25
REICH SZABINA: Székesfehérvár egyházi topográfiája a középkorban.....	35
BARABÁS GÁBOR: „ <i>Et maxime mediante viro venerabili</i> ”. Pápai legátusok Magyarországon a 13. század első felében. A pápai képviselő fogalmi-jogi tipológiájához.....	59
KOVÁCS VIKTÓRIA: <i>Causae coram nobis ventilatae</i> . Adalékok Gentilis de Monteflorum pápai legátus magyarországi egyházi bíraskodási tevékenységéhez (1308–1311).....	75
III. DIPLOMÁCIA, KORMÁNYZAT.....	101
ÁRVAI TÜNDE: A házasságok szerepe a Garaiak hatalmi törekvéseiben..	103
KONDOR MÁRTA: <i>Absente rege</i> : Luxemburgi Zsigmond magyarországi vikáriusai (1414–1419).....	119
WITTMANN KATALIN: A „brandenburgi Achilleusz” és a „magyar Mars”. Albert Achilleusz (1414–1486) brandenburgi fejedelem és Corvin Mátyás (1443–1490) magyar király kapcsolata	139
IV. ESZMETÖRTÉNET ÉS POLITIKAI GONDOLKODÁS.....	149
BÓTOR TÍMEA: Hatalmi szimbólumok a moszkvai nagyfejedelemi végrendeletekben (14–15. század).....	151
ORSÓS JULIANNA: „Övék a mennyek országa?” – bolondság a 15. századi Német-római Birodalomban.....	159
MOLNÁR DÁVID: Politikai tartalmú jelképek Henry Peacham Minerva Britanna című művében.....	169
PÁLFFY MARGIT: Az eskü kötelez? Kortársak véleménye az alattvalói hűségeskü érvényességéről a „dicsőséges forradalom” idején.....	187
GLÜCK LÁSZLÓ: A nemesi státusz változásai az öt máramarosi városban a 16. század végétől.....	203
KUZMA DÓRA: Végintézkedések a 16. századi Besztercebányán.....	211
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA: Az erdélyi nemesérc-bányászat igazgatása Bethlen Gábor uralkodása alatt (1613–1629).....	221

Az erdélyi nemesérc-bányászat igazgatása Bethlen Gábor uralkodása alatt (1613–1629)

The administration of precious metal-mining during Gábor Bethlen (1613–1629)

In the territory of the Principality Transylvania there were three very important mining-towns: these settlements (Abrudbánya, Offenbánya, Zalatna) dealt with the mining of precious metals. Zalatna was the centre of this region, here was the mining-leader's seat too (*prefektus*). The mining-leaders directed administration and exploitation. The mining-chamber was in Zalatna, but there was a little "chamber-office" in Abrudbánya. During the interval covered, renters governed the towns who held the office of mining-leaders at the same time.

I. Bevezetés

Tanulmányomban, jelenleg folyamatban lévő kutatásaim alapján vázlatos áttekintést szeretnék nyújtani az erdélyi nemesérc-bányászat Bethlen Gábor uralkodása alatti igazgatásáról. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem regnálása idején az erdélyi nemesérc-bányászat területét tágabb értelemben a szatmári bányavidék négy települése (Nagybánya, Felsőbánya, Kapnikbánya, Láposbánya) valamint az erdélyi nemesérc kitermeléssel foglalkozó települések (Zalatna, Abrudbánya, Offenbánya) alkották. Ennek az értelmezésnek a jogi alapját a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség közötti szerződések adták meg. Az 1615-ben megkötött nagyszombati egyezményben még a magyar király fennhatósága alá tartozott a szatmári bányavidék, ezt az állapotot azonban az 1624-es bécsi békében megváltoztatták, és így a négy szatmári bányaváros minden tartozékával és jövedelmével együtt átkerült a fejedelem joghatósága alá.¹

A fejedelemség területén fekvő nemesérc kitermelés igazgatásának és a tisztviselők személyi összetételének feltárása során a kutató komoly nehézségekbe ütközik, mivel kevés, modernnek számító szakirodalom áll rendelkezésre, a levéltári források pedig szórtnan helyezkednek el és hiányosak. Ennek ellenére a magyar és az erdélyi levéltári anyagok segítségével árnyaltabb képet kaphatunk a fejedelemségkori gazdaság- valamint a kormányzat-történet eddig kevésbé kutatott aspektusáról.²

---

¹ Nagybánya: Baia Mare, RO; Felsőbánya: Baia Sprie, RO; Kapnikbánya: Cavnic, RO; Láposbánya: Băița, RO. Zalatna: Zlatna, RO; Abrudbánya: Abrud, RO; Offenbánya: Baia de Arieș, RO. A szerződéseket l. Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. Hrsg. Roderich Gooss. Wien 1911. 444., 602-603.

² A bányászat, ill. a kormányzattörténet összefoglaló munkái a teljesség igénye nélkül. Zsámboki László: Az Erdélyi Fejedelemség bányászata. In: A magyar bányászat évezredes

A továbbiakban a fejedelmi rendeletek, valamint a feltárt levéltári források segítségével kívánom bemutatni a bányászat igazgatásának mechanizmusát, és a bányászatban dolgozó tisztviselők karrierjének rövid vázlatát.

II. A nemesérc-bányászattal foglalkozó rendeletek, határozatok

Bethlen Gábor a hatalomátvételt követően azonnal elkezdte az erdélyi állam háborús állapotok következtében szétilált pénzügyeinek és gazdaságának a talpra állítását. A kortárs történetírók gondos, alapos vezetőnek és kiváló gazdának festették le a fejedelmet, a róla kialakult véleménynek megfelelően járt el akkor, amikor 1613. november 27-én Nagyszébenben fejedelmi rendeletet adott ki az aranybeváltás megszervezése ügyében.³ A rendelet értelmében az Erdélyi Fejedelemség területén kitermelt arany és ezüst beváltását és finomítását kizárólag a kolozsvári bányakamarában lehetett megvalósítani, az intézmény vezetője, Filstich Péter kolozsvári polgár felügyelete alatt. A fejedelem rendelkezése nyomán Filstich Péter tulajdonképpen az erdélyi nemesérc-bányászat országos hatáskörrel rendelkező „igazgatója” lett. Bethlen Gábor ezzel az intézkedéssel elődje, Báthory Gábor nyomdokaiba lépett, mivel elsőként Báthory valósította meg az ércbányászat igazgatásának központosítását Erdély történetében. A központosítás elsődleges célja az volt, hogy az adminisztráció hatékonyabbá váljon, valamint a bányászatból és ércbeváltásból származó fiskális jövedelmek növekedjenek.⁴ Bethlen Gábor számára létfontosságú volt, hogy a zilált pénzügyi helyzetet stabilizálja, valamint a korábbi háborús állapotok miatt erősen decentralizált kormányzati rendszert újra központosítsa. A 16. század első felében Erdély területén kizárólag Szébenben működött beváltóhely és finomító műhely. A fejedelemség első időszakában ez a szám bővült a nagybányai intézményekkel, azonban az utóbbi veszélyes határvidéknek számított már Báthory Gábor trónra kerülésekor is. Báthory amellett, hogy támogatta a szatmári bányavárosban működő bányakamarát, Szapolyai János mintáját követve Kolozsvár városában is felállított egy beváltóhelyet és egy cementező műhelyt. Kolozsvár mint a fejedelemség gazdasági és kulturális központja, alkalmas volt a fiskális szempontból kiemelt jelentőséggel bíró ércbeváltás lebonyolítására. Ezt a tendenciát Bethlen Gábor sem törte meg, sőt a várost tette meg a ne-

---

története. I. Szerk. Zsámboki László. Bp. 1997. 193-195.; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság és hivaltörténet 1.). Bp. 1946. 495-514. Bethlen Gábor gazdaságpolitikájára vonatkozó alapvető szakmunka: *Imreh István*: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. Kolozsvár 1992.

³ *Georg Kraus*: Erdélyi krónika (1608-1665). Bp. 1994. 188. A fejedelem rendeletére I. Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta comitialia Regni Transilvaniae). I-XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875-1898. (a továbbiakban EOE) VI. (1608-1614) 382.

⁴ *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormánya (1540-1690). (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság és hivaltörténet 6.) Bp. 1980. 335-336.

mesérc-bányászat igazgatási központjának. Ebben a döntésében az is motíválta, hogy a nagybányai térség jogi hovatartozása újra kétségessé vált Báthory Gábor halálát követően, így a kolozsvári központ biztosabb hozzáférést jelentett a bevételi forrásokhoz.⁵ A központosított igazgatás értelmében az összes, erdélyi területen termelést folytató bányásznak a kitermelt ércet tiszta vagy vegyes formában a kolozsvári beváltóhelyen kellett leadnia, itt kapta meg érte a hivatalos árfolyam szerinti összeget, amely megegyezett a mindenkori magyar árfolyammal. A rendelet kimondta, hogy a nemesérc nyers formában történő exportálása tilos, azok a termelők, akik megszegnék a szabályozást, fő- és jószágvesztésre ítélték. A különösen szigorú rendelkezésnek a fejedelmi korszakban már volt előzménye. A Báthory korszak rendi országgyűlései folyamatosan foglalkoztak a csempészettel, és annak visszaszorítására a fejedelmek újabb és újabb rendeleteket adtak ki, azonban a határ menti illegális kereskedelem virágzott a tárgyalt korszakban. Ennél fogva Bethlen Gábor elődjei rendelkezéseit megszigorítva, már nem csak vagyoneklobzásra ítélte a csempészeket, hanem halálbüntetést is kilátásba helyezett.⁶

Bethlen a gazdaság élénkítése, ill. a külföldi bányászati szakemberek Erdélybe „csábítása” érdekében 1615-ben lazított az érckitermelés jogi keretein. A fejedelmi rendelet alapján azok a bányászok, valamint olvasztói ismerettel rendelkező szakemberek, akik a fejedelemség területén kívántak ércet kitermelni, valamint ércbányát nyitni, bizonyos feltételek mellett szabadon végezheték a tevékenységüket. Bethlen Gábor ezt a kiváltságot nemcsak az erdélyi születésű és ott lakó szakemberekre terjesztette ki, hanem a magyar területről, ill. egyéb európai országból származó bányászokra is. A fejedelem rendeletében külön megemlékezett az akkoriban Erdélyben tevékenykedő bányászati szakemberekről.⁷ Köztük volt Kéméndi Várad János, a gyulafehérvári fejedelmi javak provizora, Krakker György és Verebély Mihály, akik Hunyad vármegye területén bírták a topliczai és csertési arany-, ill. ezüstbányákat, és Gerhard Lisbona, a belső-szolnoki Oláhláposon található ezüstbányák prefektusa.⁸ A felsorolt nevek elemzése folytán kijelenthetjük, hogy Bethlen Gábor uralkodásának elején az Erdélyben működő bányászati szakemberek és bérlők többsége már helyi származású volt, bizonyos szempontból Gerhard Lisbona is idetartozott, mivel 1601-től kezdve magyar, ill. erdélyi területen élt. A nyugat-európai szakemberek aránya, amely a Báthory korszakban kimagasló volt (a stájer Herberstein család, az észak-itáliai

---

⁵ Huszár Lajos – Pap Ferenc – Winkler Judit: Erdélyi éremművesség a 16-18. században. Kolozsvár 1996. 18-19.

⁶ EOE VI. 1880. 382. A korábbi rendeletekre l. EOE III. 1877. 217.

⁷ Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 434-435.

⁸ A Hunyad vármegyében található arany, ill. ezüstbányák fejedelemség-kori történetének részletes feldolgozása még várat magára, az itt folyó termelésről Veress Endre értekezett egy rövid tanulmányában. Toplice a dévai uradalom közelében feküdt, itt a nemesérc-bányászaton kívül folyt vaskohászat is. A csertési jószág Toplicétől keletre volt található. L. Veress Endre: Hunyad megye bányászatának és bányaiparának múltja. Déva 1910. 7-10.

Grison család), a Bethlen korszakban fokozatosan csökkent, a fejedelem tudatosan törekedett arra, hogy egyre több helyi szakember kapjon fontos pozíciót az ércbányászat igazgatásában. A fejedelem azért kívánt olyan feltételeket teremteni az erdélyi ércbányászatban, amelyek megfelelő munkakörülményeket biztosítottak a külföldi származású szakembereknek is, hogy a naprakész tudásukat és tapasztalatukat átadva az erdélyi ércbányászat technikai színvonala és termelési mutatói elérjék a nyugat-európai átlagot. A rendeletben meghatározott termelési szabadság lényege az volt, hogy mind a fiskális birtokokon, mind magánterületen, szabadon lehetett bányát művelni, ércet kitermelni (ide tartozott az arany, ezüst, réz, ólom és a higany), új telérek után kutatni, valamint a már meglévő régi lelőhelyeket felújítani. A termelési szabadságot három pontban szabályozta a fejedelmi rendelet. Az első pont értelmében minden kibányászott ezüst és arany mennyiség 1/8 részét a termelőknek kötelezően be kellett szolgáltatni a központi bányakamarába, amely Kolozsvárott székelt. A bevett ércért a bányakamara vezetőjének, Filstich Péternek, a megszabott árfolyamnak megfelelően kellett fizetnie. A második pont a régi, elhagyott bányák újranyitásával és az új telérek felkutatásával foglalkozott. Eszerint, aki egy régi bányát renovál, ill. új érclelőhelyet fedez fel, egy évig a termelés elindításától kezdve mentesül a köteles nyolcad beadása alól, így az esetleges hiteleket tudja törleszteni, a bánya üzemeltetéséhez szükséges épületeket bővíteni, fejleszteni. További engedmény volt a termelők számára, hogy mentesültek a katonai szolgálat alól, azonban kötelesek voltak maguk helyett a feladatra megfelelő emberekről gondoskodni, nekik pedig a háborús helyzet alatt is az érckitermeléssel kellett foglalkozniuk, nem hagyhatták el a területet. A záró passzus kihangsúlyozza, hogy a fejedelem tisztviselőinek, a vármegyék, egyéb közigazgatási egységek vezetőinek nem szabad munkájukban háborgatni a bányászokat, sem családjukat, valamint a magisztrátusoknak haladéktalanul fel kell lépniük a kihágásokkal szemben. A rendeletben megfogalmazott kiváltságok és mentességek a bányászok örököseire is érvényesek, ha a fejedelemség területén maradnak ércet kitermelni.⁹

Az 1615. évi fejedelmi rendeletet *Wenzel Gusztáv* közölte 1880-ban kiadott nagy ívű bányászati munkájában, a rendelet ismertetése kapcsán röviden ki kell térnünk az erdélyi nemesérc-bányászat igazgatásáról alkotott véleményére. A fejedelemség korabeli ércbányászat történetét két nagy kronológiai egységre osztotta, a két időszak közötti határvonal véleménye szerint Bethlen Gábor trónra lépése volt. A Báthory korszak egészében ziláltság jellemezte a nemesérc-bányászat helyzetét, a bérleti rendszer nem volt megfelelő a fejedelmi kincstár és a helyi lakosok számára, a bérlőcsaládok rablógazdálkodást folytattak a bányásztelepüléseken, a bérleti díjat azonban nem fizették kellő rendszerességgel a kincstár felé. A bérbeadás elavult módszer volt, és inkább kárt okozott, mint hasznot. Wenzel szerint Bethlen Gábor uralko-

---

⁹ *Wenzel G.*: Magyarország i. m. 435.

dásával ez a helyzet gyökeresen megváltozott, mivel a fejedelem gondos gazdaként bánt a bányászattal, és a jogi keretek átalakításával kívánt fejleszteni, és növelni a termelési mutatókat.¹⁰ Wenzel Gusztáv megállapításai azonban csak részben fedik a valóságot, a kutatás jelenlegi állása szerint ugyanis Bethlen Gábor uralkodása a nemesérc-bányászat szempontjából nem jelentett olyan éles cezúrát, mint ahogy azt Wenzel vélte. A 16. század második felében jelentkező szerkezeti gondok, a mélyműveléssel járó nehézségek (leginkább a talajvíz kérdése) a 17. század első felében is fennmaradtak, erre igen értékes bizonyítékok a korabeli kamarai bizottságok számára kiadott utasítások. Az itt megfogalmazott problémák már a 16. század közepén kiadott útmutatásokban is fellelhetők (az 1553. évi instrukció Werner György és Bornemisza Pál számára).¹¹ Báthory István és utódai hasonló gonddal igyekeztek fejleszteni a bányászatot a Erdély területén, mint később Bethlen Gábor, és az utolsó Báthory fejedelem, Gábor is tudatosan törekedett egy központilag irányított nemesérc-bányászat megszervezésére. A fejedelemségnek kialakulásából fakadóan és sajátos geopolitikai helyzete miatt elsődleges feladata a jól működő hadszervezet kiépítése és fenntartása volt. A fejedelemség kormányzati szempontból alacsonyabb fejlettségi szinten állt, mint a Magyar Királyság, ennek ellenére igen hatékony igazgatási szervezet alakult ki ebben az időszakban. Széles körben ismert, hogy egyetlen központi kormány szerv volt Erdély területén, a késő középkori gyökerekkel rendelkező fejedelmi kancellária, amely megosztott a kincstári területen a fejedelmi prefektussal, a jogkörök több esetben fedték egymást, így az igazgatás párhuzamosan működött. Ide tartozott a nemesérc-bányászat igazgatása és felügyelete is. A fennmaradt levéltári források alapján kimondható, hogy a bérleti rendszer alkalmazása korántsem volt anakronisztikus a 17. század első felében, a bányászattal foglalkozó bérlőcsaládok nagy száma és egymástól igen eltérő társadalmi helyzete is bizonyítja ezt.¹² Bethlen Gábor ugyanahhoz a „recepthez” nyúlt, mint elődei, a legfontosabb bányákat bérlőknek adta ki, sőt több esetben, ahogy később látni fogjuk, Báthory Gábor híveit meghagyta bizonyos bányászati kulcspozíciókban (Filstich Péter, Gerhard Lisboa). Bethlenhez köti a kutatás a fejedelemség-kori sajátos centralizáció kiteljesítését is, az első lépéseket Báthory Gábor tette meg a központosítás felé, a hozzá hű politikai és gazdasági elit kialakításával.¹³ Bethlen Gábor reálpolitikusként nem szakított minden területen radikálisan elődje politikájával és módszereivel, bizonyos területeken követte azt.

Az 1615. évi fejedelmi rendeletet az 1618. évi országgyűlés megerősítette, ill. a fejedelem javaslatai alapján újabb határozatokat hoztak a három nációnak

---

¹⁰ Wenzel G.: Magyarország i. m. 225-229.

¹¹ Österreichisches Staatsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv Alte Hofkammer Hoffinanz Ungarn Konv. Dezember fol. 453-466.

¹² Trócsányi Zs.: Erdély i. m. 416-417.

¹³ Horn Ildikó: Báthory Gábor belpolitikája. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára. Debrecen 2009. 133-153.

képviselői az ércbányászattal kapcsolatban.¹⁴ Bethlen Gábor az irányú törekvése, hogy a bányászatból származó fiskális jövedelmet megnövelje, kidomborodik az elfogadott artikulusokból. A legfontosabb problémát, amellyel az 1613. évi rendelet is foglalkozott, az érc illegális kicsempészése és a beváltó helyek kieső bevételei jelentették. A rendi országgyűlés határozata értelmében továbbra is szigorúan tilos volt az arany és ezüst kivitele az országból, bármilyen formában. Az országban gyakran megforduló „görög” kereskedőknek nem volt szabad értékes pénzürméssel (ezüst tallér, arany dukát) fizetni, ha pedig ez mégis megtörtént, a kereskedőknek fel kellett váltaniuk ezeket az érméket, mielőtt elhagyták volna a fejedelemség területét.¹⁵ A „görög” kereskedők komoly befolyással bírtak az erdélyi pénzügyi és gazdasági folyamatokra, a termelők az alacsony központi beváltási ár miatt nekik adták el illegálisan a kitermelt ércet, mert így gyorsabban és jobb áron túl tudtak adni a nyers ércen. Ezért próbálta meg Bethlen Gábor újfent megreformálni a beváltóhelyek és cementező művek működését, hogy megfelelő alternatívát nyújtsanak a bányászok számára, megérje nekik inkább a törvényes utat választani. Így a rendek bevették az országgyűlési határozatok sorába az 1615. évi fejedelmi rendeletet, külön kihangsúlyozva azt a passzust, hogy a kitermelés mind a fejedelmi, mind a magán birtokon megengedett, a birtokossal való megállapodás után. Ugyanitt felszólították Hans Lisbonát, a zalatnai bányaprefektust, hogy adjon ki egy kötelezvényt arról, miszerint a külföldi bányászok szabadon munkálkodhatnak a fejedelemség egész területén, és ezért nem lesz semmiféle bántódásuk. Ennek alapján két következtetést lehet levonni. Elsőként az 1615-ben kiadott rendeletben megfogalmazott szabadság sok erdélyi érdekeit sértette, köztük a nagyobb termelőket, így megpróbálták az újonnan idegen földről érkezett termelőket kiszorítani a piacról. Ez azonban ellentmondott annak a fejedelmi törekvésnek, hogy a jogi keretek lazítása révén több termelő jelenjen meg az érckitermelésben, ezáltal egy egészséges versenyt teremtve, a bányászat fejlődésnek induljon Erdélyben. A második, fontos megállapítás Hans Lisbona személyére és az általa betöltött prefektusi posztra vonatkozik. A szöveg alapján egyértelmű, hogy Gerhard Lisbona fia komoly befolyással rendelkezett a korabeli nemesérc-bányászat igazgatásában, amely nemcsak a zalatnai prefektusi tisztségből, hanem a bányabérló család jelentőségéből is adódott. Zalatnának a bányászati igazgatásban betöltött központi szerepe a közép-korban alakult ki, és a kora újkorban is megmaradt, Hans Lisbona hasonlóan apjához, országos hatáskörű vezető volt, annyi volt a különbség, hogy őt a

---

¹⁴ EOE VII. 1881. 476-481.

¹⁵ A „görög” kereskedő kifejezés a korban a rác, bosnyák és albán kereskedőket jelentette, akik oszmán alattvalóként legnagyobb részt a Porta felé szállították a jó minőségű erdélyi nemesércet, amellyel megkárosították az erdélyi fiskust. Az erdélyi államnak létfontosságú volt, hogy elegendő mennyiségű arannyal rendelkezzen, hiszen az ebből vert érméket fogadta el a Porta, mint az éves adó fizető eszközét. L. Erdély története II. (1606-1830). Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Bp. 1988. 324-326.

fejedelem nem nevezte külön ki erre a tisztségre, a zalatnai prefektusi címmel ez a jogkör együtt járt.¹⁶

Az érc gyorsabb feldolgozása és értékének pontosabb megállapítása érdekében az országgyűlés elrendelte, hogy a nagyszebeni cementező műhelyben és pénzverdében két fejedelmi kémlészt kell kinevezni.¹⁷ Feladatuk az volt, hogy a beadott ércet gyorsan és pontosan próbálják meg, azaz állapítsák meg az értékét, majd ezután azonnal fizessék ki a termelőnek a beadott ércért az árfolyam alapján megállapított pénzösszeget, a bányászokat ne várokoztassák, mert a legtöbbjüknek nincs lehetősége megvárni, amíg elegendő érc gyűlik össze ahhoz, hogy be lehessen indítani a tisztító műhely eszközeit. A késedelmes fizetés ugyanis azzal a nyilvánvaló veszéllyel járt, hogy a bányászok az egyszerűbb utat választják, azaz az érceket a csempészeknek adják el. A kincstárnak az a legfőbb érdeke, hogy minél több termelő menjen a hivatalos beváltóhelyekre, és minél több ércet adjon be, hogy ebből a növekvő mennyiségből több értékes érmét lehessen verni. A kémlészek feladata volt a tisztviselők ellenőrzése, nehogy az esetleges visszaélések elrettentsék a termelőket az érc leadásától.¹⁸

III. Nyugat-európai és erdélyi szakemberek

Az Erdélyi Fejedelemséghez Bethlen Gábor uralkodása alatt három nemesérc-bányászattal foglalkozó terület tartozott. Az alsó-magyarországi bányavárosok (Besztercebánya, Selmecebánya, Körmöcbánya) ideiglenesen, a felvidéki hadjáratok idején, a szatmári bányavidék 1619 után, az erdélyi rész pedig uralkodása elejétől fogva.¹⁹ A szatmári és az erdélyi bányavidék helyzetére vonatkozóan a legértékesebb források a fejedelmi Királyi Könyvekben található donációs levelek, bérleti szerződések. A fejedelemség fentebb már bemutatott kormányzati struktúrájából adódóan az ércbányászati napi igazgatási kérdéseiről igen kevés adat maradt fenn, nem rendelkezünk olyan széles körű forrásanyaggal, mint a kamarai adminisztráció alá tartozó területeken.

A szatmári bányavidék korabeli történetében fontos fordulópontot jelentett, amikor Bethlen Gábor az első felvidéki hadjárata alkalmával (1619) újra a fejedelemséghez csatolta a négy bányásztelepülést. Ezt követően fejedelmi biztostként elküldte Jezerniczky János kincstári számvevőt, mint fejedelmi biztost, hogy vizsgálja meg a szatmári ércbányák helyzetét. A jelentés nem maradt fenn, azonban egy 1620. május 9-én, Kassán kelt szerződésből levonhatunk a tartalmára vonatkozóan következtetéseket. Ezt a szerződést a feje-

---

¹⁶ Wenzel G.: Magyarország i. m. 124-136.

¹⁷ Vö. Ember Gy.: Az újkori magyar i. m. 344-355.

¹⁸ A nagyszebeni cementező műhelyt és a pénzverdét a 17. század elején évente kétszer indították be, félévente gyűlt össze ehhez megfelelő mennyiségű érc. A működés alacsony rátáját nem feltétlenül az alacsony termelési mutatók okozták, inkább a virágzó csempészet. L. EOE VII. 1881. 476-481.

¹⁹ Zsámboki L.: Az Erdélyi i. m. 193-195.

delem kötötte a nagybányai polgárokkal, a kontraktus értelmében a nagybányai városvezetés egy évre bérbe kapta a kincstári tárót (Nagyverem), a pénzverő házat valamint a bányakamarát.²⁰ Az indoklás szerint a korábbi bérlő, ifjabb Herberstein Felicián [Felician von Herberstein] nem vezette jól a bányavidéket, munkáját a rombolás és az elhanyagoltság jellemezte, ezért a következő kondíciók alapján bérelhette az intézményeket és a bányát a városi szenátus. Az éves bérleti díj 2000 tallér volt, ezt két részletben kellett befizetni a kincstárba, a bérleményhez tartozó épületeket, eszközöket, olvasztókat, kohókat a bérlőknek kellett megjavítaniuk, majd saját költségükön fenn tartaniuk. A beváltott érc 2/3 részével kellett elszámolniuk, az ércbeváltás folyamatáról rendszeres feljegyzéseket kellett vezetniük. A termelést a helyiek közül kiválasztott gondnokoknak kellett felügyelniük, hogy a fejedelmi kincstár ne szenvedjen kárt. Engedélyt kaptak arra, hogy a munkásaik élelmiszer, ill. egyéb szükségleteit a kővári valamint a szamosújvári uradalom segítségével elégítsék ki, tisztes haszon ellenében eladhatták saját termékeiket a rendszeres városi piacon. A szerződés záró részében a fejedelem kiemelte, hogy a nagybányai polgárok tartsák be a feltételeket, mert az esetleges visszaélések a szerződés egyoldalú felbontását vonhatják maguk után, az ellenőrzés feladatát a kincstári számvevő kapta meg.²¹ Ezzel a szerződéssel lezárult a második Herberstein korszak is Nagybányán, amely 1614 nyarán kezdődött. A Herberstein birtokok elhúzódoó restitúciója után (1610-1614) ifjabb Herberstein Felicián újra elkezdhette a termelést atyja nyomdokain a szatmári bányákban, viszonya végig igen feszült volt a nagybányai városvezetéssel, amely többször fordult a kamarai tanácshoz a város sérelmei miatt. Az állandó összeütközések oka abban keresendő, hogy a bányabérlő és a városvezetés érdekei ellentétesek voltak. A bányabérlő számára fontos volt, hogy széles klientúrát alakítson ki a térségben, minél több, jó minőségű ércet tartalmazó bánya legyen a kezében. A városvezetés ebben a terjeszkedésben a város érdekérvényesítésének és privilégiumainak megsértését látta, és azt sem tudta elfogadni, hogy a bérlő saját maga által termelt javakkal látta el a munkásait, a saját üzleteiben. Így a nagybányai polgárok komoly károkat szenvedtek, főleg a kereskedelem területén. A legélesebb vitákat a bíraskodási jog gyakorlása váltotta ki, a bérlő és a városvezetés is magának vallotta ezt, volt olyan eset, hogy bosszúból egymás foglyait en-

---

²⁰ A kincstári számvevők általában a hivatalnok-értelmiségből kerültek ki, és a hatósági rangsor alján kezdték el pályájukat, a fejedelmi prefektusnak voltak alá rendelve, így foglalkozhattak bányászati ügyekkel is. L. *Trócsányi Zs.*: Erdély i. m. 329. Szerződést l. Magyar Nemzeti Levéltár Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak (F szekció) Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára Erdélyi fejedelmi kancellária Libri Regii 12. kötet fol. 165-166. (A továbbiakban MNL F1 LR)

²¹ MNL F1 LR uo.

gedték szabadon. Ennek az áldatlan állapotnak vetett véget Bethlen Gábor, amikor 1620-ban a nagybányai polgárok javára döntött.²²

A Herberstein család szatmári szerepvállalásához szorosan kapcsolódik a Lisbona család története. 1614-ben ugyanis Gerhard Lisbonát fosztották meg a korábban megszerzett szatmári javaitól, hogy azokat visszaadják a Herberstein örökösöknek. A Lisbona család (Gerhard, Hans, Heinrich) a pozícióvesztést újabb elnyerésére használta fel, a Herberstein családdal ellentétben nekik nem voltak komoly királyságbeli kapcsolataik, így sokkal „vonzóbb” szakemberek voltak Bethlen Gábor szemében, mint ifjabb Herberstein. A „dinasztia-alapító” Gerhard Lisbona 1615 és 1617 között töltötte be a zalatnai prefektusi tiszteket, Hans Lisbona több ízben volt zalatnai prefektus, elsőként 1618-1619-ből van róla adatunk, majd 1630-ban Brandenburgi Katalintól kapta meg újra a tisztséget.²³ Fivére Heinrich, 1619-ben a kőrösbányai bányák prefektusa volt, majd 1622 és 1625 között ő is vezette a zalatnai bányászatot, Bethlen Gábor uralkodásának a végén pedig visszatért Nagybányára, mint a pénzverde fejedelmi felügyelője.²⁴ A Lisbona fivérek a fenti tisztség-lista alapján igen sikeresnek mondhatóak, szinte minden jelentős bányászati pozíciót betöltöttek, bizonyos esetekben egymást váltva. Ehhez társult birtokszerző politikájuk is, miután apjuk elvesztette szatmári érdekeltségeit, örökösei a közelben fekvő kővári kerület ércben gazdag részén szereztek több birtokot, ezzel is növelve a Lisbona család befolyását.²⁵

Az erdélyi származású bányászati szakemberek közül Bethlen Gábor uralkodása alatt hárman futottak be jelentősebb karriert, Krakker György, Fodor Pál, valamint Filstich Péter. Tanulmányomban Filstich Péter életútját mutatom be röviden.²⁶ Kolozsvári szász családból származott, karrierje Rákóczi Zsigmond alatt indult el, 1607-ben kapott megbízást az elhagyott offenbányai bányák újranyitására, e pozícióban Báthory Gábor is megerősítette 1608-ban. Az utolsó Báthory fejedelem alatt a kolozsvári beváltó hely vezetője is lett egyúttal, ezt a tisztséget Bethlen Gábor uralkodása alatt is viselte. Bethlen ez után többször felkérte a nagybányai bányák vezetésére (1623 és 1628 között), majd bérbe adott neki több offenbányai tárnát is. Ezeket a donációkat 1630-ban Brandenburgi Katalin újból megerősítette.²⁷ Filstich Péter életútja hasonló volt a Lisbona fivérekéhez, hiszen ő is betöltötte a legnagyobb jelentőséggel bíró bányászati posztokat a fejedelemség terü-

---

²² MNL Magyar kincstári levéltárak (E szekció) Szepesi kamarai levéltár Szepesi Kamara (szepesi adminisztráció) regisztratúrája Benigna mandata 31491 t. fol. 120-168.

²³ MNL F1 LR 12. k. fol. 99-100., ill. 19. k. fol. 128-129.

²⁴ MNL F1 15. k. fol. 69-72., ill. 12. k. uo. Kőrösbányán arany-, ezüst- és rézbányászat is folyt. L. Veress E.: Hunyad megye i. m. 4-7.

²⁵ MNL F1 12. k. uo.

²⁶ Krakker György zalatnai prefektus volt 1617-ben. L. MNL F1 LR 10. k. fol. 8-9. Fodor Pál fejedelmi aranybeváltó volt Zalatinán 1621 és 1629 között, és saját bányáit is üzemeltette a város határában. L. MNL F1 LR 15. k. fol. 93-96.

²⁷ MNL F1 LR 10. k. fol. 244-246., 14. k. fol. 41-42., 15. k. fol. 35.

letén, a kolozsvári beváltóhely vezetése révén tulajdonképpen az egész erdélyi nemesérc-bányászat igazgatása a kezében volt. Többszöri fejedelem-váltást átívelő karrierje ékes példa arra, hogy az egymást követő erdélyi uralkodók a gazdasági igazgatás területén nem hajtottak végre radikális személyi változásokat, a szakmailag megbízható tisztségviselőket, bérlőket továbbra is alkalmazták. A késő-középkori alapokkal bíró bérleti rendszer, bár az évtizedek alatt kisebb változtatásokon esett át, mindvégig követendő példa maradt a fejedelmek számára. Filstich Péter hivatali tisztségei mellett a korban megszokott módon birtokadományokkal növelte tekintélyét, és befolyását, Bethlen Gábor több ízben adományozott neki Kolozs vármegyében falvakat, részbirtokokat.²⁸

IV. Összegzés

A történettudományban általánosan elfogadott tétel, hogy az erdélyi állam befogadó állam volt a 16-17. században. Bethlen Gábor arra irányuló törekvése, hogy a külföldi szakemberek számára vonzóbbá tegye az erdélyi érc-bányászatot, egyértelműen kiderül az 1615. évben kiadott fejedelmi rendeletből. A forrásanyag erősen szórt jellege azonban nem teszi lehetővé azt, hogy teljes bizonyossággal ki tudjuk jelteni, miszerint e fejedelmi törekvés nem csak elvi, hanem gyakorlati szinten is megvalósult. A fennmaradt források alapján az a kép rajzolódik ki, hogy Bethlen Gábor uralkodása alatt leginkább az erdélyi gyökerekkel rendelkező szakemberek tudtak jelentős karriert befutni a bányászati igazgatás területén. A németalföldi származású Lisbona családot is ide kell sorolnunk, mivel Gerhard Lisbona és fiai 1608-tól kezdve erdélyi fennhatóság alatt éltek és dolgoztak, valamint a fejedelemség területén voltak birtokaik.

Bethlen Gábor valódi realpolitikusként megpróbált egyensúlyi állapotot teremteni a nemesérc-bányászat igazgatásában, elegendő teret kívánt biztosítani a szomszédos államokból érkező termelőknek, hiszen azok komoly hasznot hoztak a fejedelmi kincstár számára. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan meg akarta védeni a helyiek érdekeit, és ezáltal egy egészséges versenyhelyzet kialakítására törekedett, amely mindkét fél számára biztosította a fejlődés, és az innováció lehetőségét. Az igazgatás és termelés jobbá tétele pedig természetszerűleg maga után vonta a fejedelmi kincstár bevételeinek növekedését is.

---

²⁸ *Rausch Petra*: A szatmári bányavidék bérlői Báthory Gábor uralkodása alatt (1608-1613). Gerhard Lisbona tevékenysége (?-1618). In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára. Debrecen 2009. 233.

2012. november 30-án és december 1-jén a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának Középkori és Koraújkori Történeti Programja konferenciát rendezett jelenlegi és egykori hallgatói számára – a program indulása óta először. Tíz év elteltével olyan figyelemre méltó eredmények születtek, amelyekről fontosnak tartottuk, hogy a korszakkal foglalkozó kollégáknak együttesen is bemutassuk – a jelenleg folyó munkával együtt.

Jelen kötetünk, amely rendezvényünk válogatott előadásait adja közre a konferencia tematikus egységeinek megfelelően, a pécsi középkor-koraújkori program első bemutatkozása, amelyet a hagyományteremtés szándékával indítunk útra.

